शार्यातो मानवः। विश्वे देवाः। जगती

यज्ञस्य वो रथ्यं विश्पतिं विशां होतारमक्तोरतिथिं विभावसुम्।

शोचञ्छुष्कासु हरिणीषु जर्भुरद्वृषा केतुर्यजतो द्यामशायत॥ १०.०९२.०१

वः- युष्माकम्। यज्ञस्य- उपासनस्य। रथ्यम्- रथिनम्। विस्पतिम्- प्रजापालकम्। विशां होतारम्- प्रजाभ्यो देवाह्वातारम्। अक्तोः- रात्र्या मनुष्यप्रज्ञायाः। अतिथिम्। विभावसुम्- ज्वलत्सम्पदमग्निं परिचरत। शोचन्- ज्वलन्। शुष्कासु- शुष्कभूतासु काष्ठासु। हरिणीषु- हरितवर्णासु आर्द्रासु ओषधीषु। जर्भुरत्- कुटिलं गच्छन्। सर्वभूतहितक्रतुरुपासकेभ्यो भौमभोगान् स्वीकुर्वन्नित्याध्यात्मिके। वृषा- वर्षकः। केतुः- प्रज्ञामयः। यजतः- पूज्यः। द्याम्- चित्ताकाशे। अशायत- शेते ॥१॥

इममञ्जस्पामुभये अकृण्वत धर्माणमग्निं विदथस्य साधनम्।

अक्तुं न यह्वमुषसः पुरोहितं तनूनपातमरुषस्य निंसते॥ १०.०९२.०२

उभये- अभ्युदयनिःश्रेयसरताः। इमम्- एनम्। अञ्जस्पाम्- अञ्जसा रक्षकम्। धर्माणम्- धर्मभूतम्। विदथस्य- यज्ञस्य। यैर्विदन्त्यात्मानमिति विदथाः। आत्मा यज्ञेन कल्पतामिति श्रुतौ। साधनम्- निमित्तभूतम्। अग्निम्- पावकं सर्वभूतहितक्रतुम्। अकृण्वत- अकुरुत। अक्तुम्- सूर्यम्। उषसः। न- इव। यह्वम्- महान्तम्। पुरोहितम्- पुरतः प्रत्यक्षतो हितम्। अरुषस्य- रोचमानस्य सूर्यस्य। तनूनपातम्- सूनुम्। निंसते- वात्सल्यात् चुम्बन्ति। आश्रयन्ते ॥२॥

बळस्य नीथा वि पणेश्च मन्महे वया अस्य प्रहुता आसुरत्तवे।

यदा घोरासो अमृतत्वमाशतादिज्जनस्य दैव्यस्य चर्किरन्॥ १०.०९२.०३

अस्य- एतस्य। पणेः- धनिनोऽग्नेः। नीथा- नीथानि प्रज्ञानानि। बट्- सत्यानि स्युरिति। मन्महे- चिन्तयामः। अस्य- एतस्मै अग्नये। प्रहुताः- दत्तानि। वयाः- हव्यानि। अत्तवे- भोगाय। आसुः-

भवेयुः। यदा। घोरासः- घोरा अग्नेर्ज्वालाः। अमृतत्त्वम्- अमरणधर्मम्। आशत- अनुभवन्ति। आदित्- अनन्तरमेव। दैव्यस्य जनस्य- देवेभ्यः। चर्किरन्- कर्म कुर्युः ॥३॥

ऋतस्य हि प्रसितिर्द्यौरुरु व्यचो नमो मह्यरमतिः पनीयसी।
इन्द्रो मित्रो वरुणः सं चिकित्रिरेऽथो भगः सविता पूतदक्षसः॥ १०.०९२.०४

ऋतस्य- प्रकृतिनियतेः। प्रसितिः- विस्तृतम्। द्यौः- नभः। उरु- विस्तीर्णम्। व्यचः- व्याप्तमन्तरिक्षम्। अरमतिः- विरामरहिता। पनीयसी- स्तुत्या। मही- अदितिः। नमः- नमस्कुर्वन्ति। अथो- अपि च। इन्द्रः- बलाधिदेवता। मित्रः- स्नेहाधिदेवता। वरुणः- ऋताधिदेवता। भगः- सौभाग्याधिदेवता। सविता- प्रेरक आत्मसूर्यः। पूतदक्षसः- पवित्रसामर्थ्यवन्तः। सम्- सम्यक्। चिकित्रिरे- अग्निं जानन्ति ॥४॥

प्र रुद्रेण ययिना यन्ति सिन्धवस्तिरो महीमरमतिं दधन्विरे।
येभिः परिज्मा परियन्नुरु ज्रयो वि रोरुवज्जठरे विश्वमुक्षते॥ १०.०९२.०५

ययिना- गन्त्रा। रुद्रेण- रुद्रगणेन मरुद्गणेन वातगणेनेति भावः। सिन्धवः- स्यन्दनशीला आपो मूलशक्तिधाराः। अरमतिम्- विरामरहिताम्। महीम्- भूमिम्। तिरः दधन्विरे- तिरस्कुर्वत्यः। यन्ति- सरन्ति। येभिः- यैर्मरुद्गणैः वातैः प्राणविशेषैर्वा। परिज्मा- परितो गन्ता। परियन्- परितो गच्छन्। उरु ज्रयः- प्रभूतवेगयुक्त इन्द्रः। जठरे- अन्तरिक्षे। वि- विशेषेण। रोरुवत्- गर्जन्। विश्वम्- सर्वम्। उक्षते- सिञ्चति ॥५॥

क्राणा रुद्रा मरुतो विश्वकृष्टयो दिवः श्येनासो असुरस्य नीळयः।
तेभिश्चष्टे वरुणो मित्रो अर्यमेन्द्रो देवेभिरर्वशेभिरर्वशः॥ १०.०९२.०६

क्राणाः- कर्तारः। रुद्राः- रुद्रपुत्राः। विश्वकृष्टयः- सर्वमनुष्यहिताः। दिवः- अन्तरिक्षस्य। श्येनासः- पक्षिभूताः। असुरस्य- मेघस्य। नीळयः- गृहभूताः। मरुतः- वातविशेषाः। तेभिः- तैः। अर्वशेभिः- प्राणमयैः। अर्वशः- प्राणयुक्तः। इन्द्रः- ईशनाधिदेवता। चष्टे- पश्यति। वरुणः- ऋताधिदेवता। मित्रः- स्नेहाधिदेवता। अर्यमा- औदार्याधिदेवता। एताः सर्वाः पश्यन्ति ॥६॥

इन्द्रे भुजं शशमानास आशत सूरो दृशीके वृषणश्च पौंस्ये।

प्र ये न्वस्यार्हणा ततक्षिरे युजं वज्रं नृषदनेषु कारवः॥ १०.०९२.०७

ये। नु- क्षिप्रम्। अर्हणा- पूजाः। इन्द्राय। प्र- प्रकर्षेण। ततक्षिरे- तनूकृतवन्तः। युजम्- मन्त्रयोगम्। वज्रम्- इन्द्रायुधम्। नृषदनेषु- वीरसभासु। कारवः- ये स्वमन्त्रजपैः कुर्वन्ति। ते। शशमानासः- स्तोतारः। इन्द्रे- ईशनाधिदैवते स्तुते सति। भुजम्- भोगं रक्षां वा। आशत- व्याप्नुवन्ति। दृशीके- दर्शनप्राप्तौ। सूरः- विद्वानिन्द्रः स्तूयते। पौंस्ये- वीर्ये। वृषणः- वर्षक इन्द्रः स्तूयते॥७॥

सूरश्चिदा हरितो अस्य रीरमदिन्द्रादा कश्चिद्भयते तवीयसः।

भीमस्य वृष्णो जठरादभिश्वसो दिवेदिवे सहुरिः स्तन्नबाधितः॥ १०.०९२.०८

सूरश्चित्- सूर्योपि। अस्य- एतस्येन्द्रस्य। हरितः- आकर्षणशक्तीः। आ- समन्तात्। रीरमत्- रमयति। तवीयसः- बलिनः। इन्द्रात्- ईशनाधिदैवतात्। कश्चित्- यः कश्चिदप्याधिकारिकपुरुषः। आ भयते- भीतः कार्यं करोति। भीमस्य- घोरस्य। वृष्णः- वर्षकस्य। अभिश्वसः- निःश्वसतः। इन्द्रस्य। जठरात्- अन्तरिक्षात्। दिवेदिवे- प्रतिदिनम्। सहुरिः- सहनशीला। अबाधितः- बाधारहिता तडित्। स्तन्- शब्दं करोति॥८॥

स्तोमं वो अद्य रुद्राय शिक्वसे क्षयद्वीराय नमसा दिदिष्टन।

येभिः शिवः स्ववाँ एवयावभिर्दिवः सिषक्ति स्वयशा निकामभिः॥ १०.०९२.०९

एवयावभिः- गतिशीलवाहनैरागच्छद्भिः। येभिः- यैर्मरुद्भिः। स्ववान्- आत्मवान्। स्वयशाः- स्वकीयगुणेनैव कीर्तियुक्तः। शिवः- रुद्रो वेगाधिदेवता। दिवः- अन्तरिक्षात्। सिषक्ति- जनान् वृष्ट्या सेवते। निकामभिः- तैर्नियतकामैः सहिताय। क्षयद्वीराय- प्राप्तैश्वर्यवीरसमूहयुक्ताय। क्षयतिरैश्वर्यकर्मा। शिक्वसे- शरणे शक्ताय। रुद्राय- वेगाधिदैवताय। वः- यूयम्। अद्य- इदानीम्। नमसा- नमस्कारेण। स्तोमम्- मन्त्रम्। दिदिष्टन- दिशत॥९॥

ते हि प्रजाया अभरन्त वि श्रवो बृहस्पतिर्वृषभः सोमजामयः।

यज्ञैरथर्वा प्रथमो वि धारयद्देवा दक्षैर्भृगवः सं चिकित्रिरे॥ १०.०९२.१०

बृहस्पतिः- मेधाधिदेवता। वृषभः- वर्षकः। सोमजामयः- अन्ये सोमबान्धवा देवाः। ते- अमी। हि- खलु। प्रजायाः- लोकहिताय। श्रवः- अतीन्द्रियश्रवणोपलक्षितदिव्यानुभूतिम्। वि- विशेषेण। अभरन्त- धारयन्ति। यज्ञैः- उपासनैः। अथर्वा- चित्तवृत्तिनिरोधकः। थर्वतिश्चरतिकर्मा तत्प्रतिषेध इति यास्कः। प्रथमः- पूर्वम्। वि धारयत्- श्रवो धृतवान्। दक्षैः- स्वसामर्थ्यैः। भृगवः- भामन्त उपासकाः। भृक् ज्वाला। तया सहोत्पन्ना भृगव इति शब्दकल्पद्रुमे। देवाः- द्योतनशीलाः। सम्- सम्यक्। चिकित्रिरे- ज्ञातवन्तः॥१०॥

ते हि द्यावापृथिवी भूरिरेतसा नराशंसश्चतुरङ्गो यमोऽदितिः।

देवस्त्वष्टा द्रविणोदा ऋभुक्षणः प्र रोदसी मरुतो विष्णुरर्हिरे॥ १०.०९२.११

ते। हि- खलु। द्यावापृथिवी- द्यावापृथिव्यौ। भूरिरेतसा- बहूदके। नराशंसः- नरस्तुतः। चतुरङ्गः- भूर्भुवःसुवर्महर्लोकयुक्तसूर्यः। यमः- नियमाधिदेवता। अदितिः- अखण्डप्रकृतिः। त्वष्टा- तनूकरणदेवता। देवः- द्योतनशीलः। द्रविणोदाः- सम्पद्दायकोग्निः सर्वभूतहितक्रतुः। ऋभुक्षणः- ऋभवश्चित्किरणाः। मरुतः- वातविशेषाः प्राणविशेषा वा। रोदसी- वाग्देवता मरुतां पत्नी। विष्णुः- व्यापनशीलः परमात्मा। अर्हिरे- पूज्यन्ते॥११॥

उत स्य नो उशिजामुर्विया कविरर्हिः शृणोतु बुध्न्योऽ३ हवीमनि।

सूर्यामासा विचरन्ता दिविक्षिता धिया शमीनहुषी अस्य बोधतम्॥ १०.०९२.१२

उत- अपि च। उशिजाम्- कामयमानानाम्। नः- अस्माकम्। उर्विया- विस्तृतां वाचम्। हवीमनि- देवाह्वानयुक्ते यज्ञे। शृणोतु। अहिर्बुध्न्यः- अहीमयमानमूलो रुद्रः। कविः- क्रान्तदर्शी। विचरन्ता- विशेषेण चरन्तौ। दिविक्षिता- नभोगतौ। सूर्यामासा- सूर्याचन्द्रमसौ। धिया- बुद्ध्या। शमीनहुषी- द्यावापृथिव्याविति सायणः। अस्य- एतां वाचम्। बोधतम्- ज्ञायेताम्॥१२॥

प्र नः पूषा चरथं विश्वदेव्योऽपां नपादवतु वायुरिष्टये।

आत्मानं वस्यो अभि वातमर्चत तदश्विना सुहवा यामनि श्रुतम्॥ १०.०९२.१३

नः- अस्माकम्। चरथम्- जङ्गमम्। विश्वदेव्यः- सर्वदेवहितः। पूषा- पोषकः सूर्यः। प्र- प्रकर्षेण। अवतु- रक्षतु। अपां नपात्- अपां मूलशक्तिधाराणां वा धर्ता। तस्मिन्नपो मातरिश्वा दधातीति च श्रुतिः। वायुः- वातः प्राणो वा। इष्टये- सदेषणाय। प्रावतु। वातमात्मानम्- प्राणमिति भावः। वस्यः- वसीयः प्रशस्यतरमन्नं प्राप्तुम्। अभ्यर्चत। सुहवा- स्वाह्वानौ। अश्विना- प्राणेशानभूतौ। यामनि- शोभनमार्गे। श्रुतम्- शृणुतम्॥१३॥

विशामासामभयानामधिक्षितं गीर्भिरु स्वयशसं गृणीमसि।

ग्नाभिर्विश्वाभिरदितिमनर्वणमक्तोर्युवानं नृमणा अधा पतिम्॥ १०.०९२.१४

अभयानाम्- भयरहितानाम्। आसाम्। विशाम्- प्रजानाम्। अधिक्षितम्- अन्तर्हृदये वसन्तम्। स्वयशसम्- स्वेनैव गुणेन कीर्तिमन्तमग्निम्। गीर्भिः- मन्त्रैः। गृणीमसि- स्तुमः। विश्वाभिः- सर्वाभिः। ग्नाभिः- नारीशक्तिभिः। अनर्वणम्- असाधारणप्राणाम्। अदितिम्- अखण्डप्रकृतिम्। अक्तोर्युवानम्- रात्र्या मनुष्यप्रज्ञया मिश्रयितारं रसाधिदैवतं सोमम्। अध- अथ। पतिम्- पालकमिन्द्रम्। नृमणाः- जनहितकामः सन्। स्तौमि॥१४॥

रेभदत्र जनुषा पूर्वो अङ्गिरा ग्रावाण ऊर्ध्वा अभि चक्षुरध्वरम्।

येभिर्विहाया अभवद्विचक्षणः पाथः सुमेकं स्वधितिर्वनन्वति॥ १०.०९२.१५

पूर्वः- प्राचीनः। अङ्गिराः- अङ्गनशील ऋषिः। अत्र- अस्मिन् यज्ञे। जनुषा- जन्मनैव। रेभत्- देवान् स्तौति। ऊर्ध्वाः- ऊर्ध्वमुखा उत्कृष्टलक्ष्ययुक्ता इति भावः। ग्रावाणः- जडप्रतीका रसनिष्पत्तिसाधनभूताः। अध्वरम्- ध्वररहितं सर्वभूतहितमुपासनम्। अभि चक्षुः- पश्यन्ति। विचक्षणः- विशेषद्रष्टा उपासकः। येभिः- ग्रावभिः जडप्रतीकैः रसनिष्पादकैः। विहायाः- उपासको महानभवत्। स्वधितिः- आत्मधारणा। वनन्वति- सम्भजनयुक्ते हृदि। पाथः- भोगसाधनम्। सुमेकम्- शोभनजीवोदकं निर्गमयति॥१५॥